

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Lotgevallen: De beleving van de dienstplicht door de Nederlandse bevolking in de negentiende eeuw

van Roon, E.W.R.

Publication date
2013

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van Roon, E. W. R. (2013). *Lotgevallen: De beleving van de dienstplicht door de Nederlandse bevolking in de negentiende eeuw*.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk 1. Inleiding

1.1 De Franse Revolutie

In de afgelopen decennia zijn in binnen- en buitenland verschillende historische werken verschenen die de ingrijpende gevolgen beschrijven van de invoering van de dienstplicht door het Franse revolutionaire bewind. Zij laten zien hoe de Fransen in de beginjaren van de revolutie om praktische, militaire redenen genoodzaakt waren burgers onder de wapenen te roepen. In eerste instantie waren dat leden van de *Gardes Nationales*, lokale burgermilities die al onder de laatste Bourbon koningen waren gevormd om de binnenlandse rust te handhaven en het leger in geval van oorlog bij te staan. Zij werden op vrijwillige basis of onder zachte dwang van plaatselijke commandanten in het reguliere leger van de staat opgenomen. In februari 1792 kwam er door toenemende spanningen een oproep van het revolutionaire bewind aan de Franse gemeenten bij. De nieuw gevormde republiek moest het hoofd bieden aan een coalitie van buitenlandse grootmachten als Oostenrijk, Pruisen en Groot-Brittannië en in het binnenland bleven de contra-revolutionairen een dreigend gevaar vormen. Het bewind stelde per gemeente verplichte contingents vast die de Franse burgemeesters met inwoners dienden te vullen. Toen het resultaat tegenviel, volgde op 23 augustus 1793 de *levée en masse*, een eenmalige vordering die alle jongemannen van achttien tot vijftientig jaar onder de wapenen riep. In 1798 leidde een aanhoudende behoefte aan manschappen door niet aflatende internationale oorlogen en binnenlandse spanningen vervolgens tot een dienstplichtwet: de *loi Jourdan-Delbrel*. De mannen werden voortaan tussen het eind van hun twintigste levensjaar tot zij hun vijftientigste jaar hadden bereikt in plaatselijke conscriptieregisters ingeschreven en uit hun midden werd jaarlijks een aantal mannen voor het leger opgeroepen. Vanaf een volgende militiewet uit 1804 gebeurde dat laatste uitsluitend via plaatselijk georganiseerde lotingen. De mannen die waren ingeloot hadden sinds een wettelijke bepaling van het jaar daarvoor het recht zich door iemand anders te laten vervangen (het *remplaceren*). Zo was in een tijdsbestek van twaalf jaar een rekruteringsmodel ontstaan dat tot het eind van de negentiende eeuw niet noemenswaardig zou veranderen.

De dienstplicht voldeed niet alleen aan de praktische behoefte aan manschappen van de Franse revolutionairen. Zij bleek voor hen ook een belangrijk instrument bij hun streven te komen tot een staatsvorm waarbij de centrale overheid in Parijs de dienst uitmaakte. De staatsmacht mocht zeker niet langer alleen berusten bij de heerschappij van een koning, de regering van Lodewijk XVI had dat recentelijk maar al te pijnlijk aangetoond. Maar ook het gezag van plaatselijke notabelen en geestelijkheid moest worden inperkt. Daarvoor in de plaats behoorde de macht van de staat aan het volk toe te komen: de volksovereïniteit. Het was een axioma uit de tijd van de *Verlichting*, dat vooral door Jean-Jacques Rousseau met zijn *Du contrat social* was vertolkt. De revolutionairen bestreden met de nationale staat als hun belangrijkste instrument de ongelijke maatschappelijke en politieke orde van het *Ancien Régime*. De corporatieve staat met zijn intermediaire organen tussen vorst en burgers moest plaats maken voor een centrale eenheidstaat. Het leven van de burgers diende niet langer te worden gedictéerd door locale heren, geestelijkheid, eigengerechtigde steden en gewesten, maar behoorde in de handen te liggen van een nationale staat met een eigen bestuurlijk en administratief apparaat.

De nationale staat, in de vorm van *La Patrie* (het Franse vaderland), was het middel waarmee de nieuwe machthebbers probeerden de bevolking in woord en daad achter zich te krijgen. In de beginjaren van de revolutie ging dat op basis van vrijwilligheid, maar naarmate de revolutie in een minder democratisch vaarwater terecht kwam en de invloed van de bevolking op de regering onder de autoritaire Napoleon Bonaparte vrijwel geheel verdween, speelde dwang een leidende rol. Met behulp van centrale verplichtende wetgeving op terreinen als onderwijs, belasting en de defensie trachtte de Franse staat rechtstreeks toegang tot het leven van zijn burgers te krijgen. Op het terrein van het onderwijs strandden de pogingen door gebrek aan geldelijke middelen en organisatorisch vermogen. De beschikbare middelen, mankracht en geestdrift moesten worden aangewend voor levensbehoud. Door de oorlogen met de coalitielanden hield het regime zich noodzakelijkerwijs vooral bezig met de zaken als de *levée en masse* en de organisatie, uitrusting en bevoorrading van het reguliere leger.¹ Het optreden van de Franse bestuurders leidde tot de wetgeving van Jourdan, die de dienstplicht structuur

---

¹ Abraham de Swaan, *Zorg en de Staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd* (Amsterdam 2004) 102.

gaf, en daarna volgde Napoleon met zijn niet aflatende behoefte aan manschappen voor zijn veroveringsoorlogen. De dienstplicht bracht zo op den duur jaarlijks vele mannen uit alle windstreken bij elkaar om te strijden voor de revolutie en het vaderland. De lagere standen werden als rekruten rechtstreeks toegankelijk en de Franse staat kreeg op die manier een belangrijk instrument in handen om de traditionele samenleving open te breken.

De Fransman uit de tijd van voor de revolutie was niet onbekend met een vorm van dienstplicht. Eerder zijn de *Gardes Nationales* genoemd. In Frankrijk en andere landen Europese landen hadden in de zeventiende en achttiende eeuw vormen van tijdelijke gewapende dienst door burgers bestaan, maar deze militieën hadden in de eerste plaats de taak gehad om de plaatselijke rust te bewaren. Alleen in tijden van oorlog konden zij ondersteuning bieden voor het reguliere koninklijke leger, dat uit beroepssoldaten bestond. Bovendien was hun rol bescheiden omdat het voor de centrale autoriteiten door geldtekort, een gebrekkig bureaucratisch apparaat en tegenwerking vanuit de bevolking en plaatselijke besturen moeilijk was om tot een goede organisatie te komen.¹ De Franse Revolutie bracht hier verandering in. Nog nooit eerder had een centrale overheid op een zo grote schaal manschappen voor een zo lange duur opgeroepen ten behoeve van een nationaal leger dat de ene na de andere oorlog voerde.

In plaats van te dienen voor een vorst, moesten de soldaten nu strijden voor de revolutie en het vaderland. Maar de staatkundige vernieuwingen die de nieuwe machthebbers van bovenaf oplegden met hun propaganda voor *La Patrie*, betekenden niet dat de bevolking plotsklaps ook een grote verbondenheid met dat vaderland voelde. Zelfs voor het Frankrijk uit de revolutietijd gold dat het nationaal sentiment en de betrokkenheid bij de landelijke politiek en wetgeving nog lang niet zodanig waren ontwikkeld dat de bevolking de dienstplicht zonder slag of stoot accepteerde. De dienstplicht werd gevreesd omdat zij in vorm en zwaarte onvergelijkbaar was met de manier waarop de bevolking voor de revolutie met het militaire bedrijf in aanraking was gekomen. Een ingelote jongen werd voor een onzeker aantal jaren verplicht te dienen in een leger dat hoge sterftcijfers kende door de vele oorlogen en vooral ook door honger en besmettelijke ziekten. Maar lotelingen, hun verwanten en plaatsgenoten vreesden niet alleen de fysieke ontberingen van de dienstplicht, een mentaal aspect speelde ook een belangrijke rol. De dienstplicht verwijderde de loteling uit zijn vertrouwde leefomgeving en daarvoor in de plaats kwamen verre campagnes en een militair leven met drillen, discipline en uniformiteit tussen onbekende leeftijdsgenoten uit verre dorpen en steden. De angst bestond dat een dienstplichtige die het geluk had levend uit het leger thuis te komen, vervreemd zou zijn van zijn ouderlijk milieu. Hij zou door het verblijf tussen mannelijke leeftijdsgenoten uit verschillende regio's mogelijk verloren gaan voor de eigen gemeenschap.

Het belang van de conscriptie voor de verhouding tussen de Franse staat en zijn burger is door een aantal buitenlandse historici benadrukt. Zo schreef de Amerikaanse historicus Isser Woloch: 'With Napoleon, conscription became the decisive battle between families and local communities on the one hand and a distant impersonal state on the other. It was a contest more fundamental in its way than the clash of opposing armies at the front'.² Ook de Britse historicus Alan Forrest onderstreepte in het voorwoord van *Conscripts and Deserters*, een boek over het leger en de Franse maatschappij in de tijd van de revolutie en het keizerrijk, deze visie over de gevolgen van de conscriptie: 'Over conscription, as over no other other single issue, the interests of the state and the local community were seen to come into open conflict, and the state had no other resource but to repression. Ordinary Frenchmen were increasingly forced to face up to their responsibilities and to take sides in a conflict of loyalties that pitted the interest of the nation against those of the community'.³ In het standaardwerk *Peasants into Frenchman*, van de Roemeens-Amerikaans geschiedkundige Eugen Weber, dat we nog vaker zullen tegenkomen, blijft de verhouding tussen staat en burgers tot minstens 1870 bepalend voor de manier waarop de Franse bevolking de dienstplicht met tegenzin onderging: 'The country folk were indifferent to political debate and to issues that did not affect them directly. The peasant lent an ear

---

¹ M.S. Anderson, *War and Society in Europe of the old regime 1618-1789* (Leicester 1988) 16-21.

² Isser Woloch, *The New Regime. Transformations of the French Civic Order, 1789-1820's* (New York 1994) 380.

³ A. Forrest, *Conscripts and Deserters: The army and French society during the revolution and empire* (New York 1989) VIII.

when things plainly affected their own lives, such as the projected army reorganization and the cost of exemptions from military service'.⁴

Volgens deze historici was de dienstplicht van alle veranderingen die het revolutionaire bewind doorvoerde, de maatregel die de meeste verstreckende gevolgen had voor het maatschappelijk leven. Het was volgens hen dan ook niet verwonderlijk dat al snel na de eerste verplichte militaire oproep van het revolutionair bewind in februari 1792 het verzet groeide. In de Vendée brak zelfs een opstand uit waaraan naast afschuw over anti-clericale maatregelen van het Franse revolutionaire bewind vooral woede over de afgedwongen krijgsdienst ten grondslag lag. Ook nam ieder jaar het aantal deserteurs en *réfractaires* toe. *Réfractaires* waren dienstweigeraars die waren gevluht voordat ze in het leger konden worden ingelijfd en in bendes in de bossen en bergen rondzweerven om aan de Franse gendarmerie te ontsnappen. Uit cijfers die bekend zijn van de lichteningen van de jaren VII en VIII van de revolutionaire kalender blijkt dat het niet ging om kleine onbetekenende bendes, maar om aantallen die de opeenvolgende Franse regeringen ernstige zorgen moesten baren: van de 435.853 mannen die onder de wapens werden geroepen, lieten maar liefst 164.130 mannen het afweten, of te wel 38 procent.⁵ De overheid ging niet zachtzinnig met de daders om. Zo zag de in 1806 krijgsgevangen genomen jonge Pruisische officier, Carl von Clausewitz, tot zijn ontsteltenis dat Franse gendarmes dienstplichtigen aan kettingen geketend naar de prefectuur sleepten.⁶

Ondanks de tegenwerking van een groot deel van de dienstplichtigen en hun omgeving, bleef in Frankrijk een vorm van dienstplicht bestaan, die vooral door toedoen van Napoleon verder werd geëxporteerd naar andere Europese landen. Hij had immers manschappen nodig voor zijn oorlogvoering. In deze landen was de weerstand vaak zelfs nog groter dan in Frankrijk, wat niet verwonderlijk was omdat het ging om een door een buitenlandse macht opgelegde verplichting. Zo was de verplichte inschrijving voor de legerdienst in 1798 de directe aanleiding voor de Belgische Boerenkrijg, een bloedige opstand die vijftienduizend doden kostte. Nadat Napoleon het veld had geruimd, konden of wilden de nieuw aangetreden vorsten van de Restauratie veel van de maatregelen die de Fransen hadden genomen ter versterking van de centrale eenheidsstaat niet terugdraaien. Ook de gevreesde dienstplicht bleef in de meeste Europese landen gehandhaafd en hoewel zij niet langer door een buitenlandse overheerser was opgelegd, verdween het verzet ertegen niet. De spanning tussen persoonlijk en staatsbelang bepaalde ook in de jaren na Napoleon de houding van de bevolking ten opzichte van de dienstplicht, hoewel de gewelddadige kant van het verzet verdween.

In Vlaanderen bijvoorbeeld, waar de boerenbevolking zich in 1798 zo hardnekkig tegen de dienstplichtwet van Jourdan had verzet, werd de dienstplicht onder Oranjevorst Willem I, en na 1830 onder het eigen Belgisch bewind, gehandhaafd. De Vlaamse plattelandsjongens deden wat van hen werd verwacht, maar dat betekende niet dat zij hun lot zonder morren ondergingen. De Vlaamse romanticus Hendrik Conscience schreef in zijn beroemde landelijke novelle *De Loteling* uit 1850 over de voortdurende botsing tussen de traditionele eigen leefwereld en de dienstplichteis van de moderne staat. Het verhaal handelt over twee families die in aan elkaar gebouwde lemen huisjes op de Kempense heide wonen. Het is een en al harmonie tussen de families en zij helpen elkaar met wieden en oogsten: 'In deze eenvoud, onwetend van wat zich elders in een menselijk mierennest afspeelt, schikken ze zich in hun lot, leven tevreden met de roggeboterham hun door de natuur gegund. Hun wereld is beperkt. Elke ochtend zien ze de zon opgaan over hun stuk heide; elke avond gaat ze onder achter de dorpskom met haar ootmoedige kerk... Argeloze zielen. Ze menen dat het leven buiten hen om ze niet zal verstoren. Wie niets vraagt wordt immers vergeten. Meer dan hun zoete mizerie verlangen ze niet. Tot op zekere dag de maatschappij in de lemen hut haar tol komt opeisen. Jan, de enig wiens kloeke hand de magere aarde kan overwinnen, moet naar de militaire loting'.⁷ De tijdgenoot Conscience bracht de botsing tussen moderniteit en traditie treffend in proza onder woorden.

---

⁴ Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France 1870-1914* (Stanford California 1976) 243-244.

⁵ Louis Bergès, *Résister à la conscription, 1798-1814. Le cas des départements Aquitains* (Paris 2002) 130.

⁶ P. Paret, *Understanding War. Essays on Clausewitz and the history of military power* (Princeton 1992) 45.

⁷ Hendrik Conscience, *De loteling, zesde druk hertoetst door K. Jonckheere*. (Antwerpen, Manteau 1983) 7-8.

1.2 De Nederlandse verhoudingen

De Fransen slaagden er door middel van oorlogen en doelgerichte propaganda in hun revolutionair erfgoed naar het buitenland te exporteren. Bijna heel Europa kreeg in meer of mindere mate met de Franse ideeën te maken. Nederland maakte hierop geen uitzondering. Onder invloed van de Franse Revolutie vond hier een diepgaande hervorming van staat en maatschappij plaats volgens een vergelijkbaar patroon als in Frankrijk en andere Europese landen die met de revolutie in aanraking kwamen. Het staatkundige moderniseringsproces had wel een eigen karakter en was hier al vroeg in gang gezet met de Bataafse Revolutie, toen stadhouder Willem V naar Engeland vluchtte en de patriotten met hulp van de Fransen de macht overnamen. Zo had de Bataafse Republiek na veel discussies in 1798 voor de eerste grondwet gezorgd en werden bijvoorbeeld het lager onderwijs en de waterstaat op nationaal niveau geregeld. Nadat Lodewijk Napoleon in 1806 tot koning was gekroond, en Nederland vier jaar later bij Frankrijk was ingelijfd, kwam het streven naar centralisme in een stroomversnelling. Er werden allerlei centraliserende maatregelen ingevoerd die in Frankrijk al van toepassing waren. Zo verving Lodewijk Napoleon oude landrechten, plakaten en keuren door uniforme nationale wetten. Ook maakten lokale maten, duimen, ellen en voeten plaats voor het metriek stelsel met als basis eenheid de meter, moesten plaatselijke dialecten het afleggen tegen het Nederlands als standaardtaal, werd de burgerlijke stand ingesteld en kwam er een burgerlijk wetboek. De Nederlandse eenheidsstaat kreeg gestalte.

De regels, wetten en voorschriften bevorderden de nationale eenheid en uniformiteit in gedrag en hadden belangrijke gevolgen voor het dagelijks leven van de Nederlandse burger: plaatselijke gewoonten maakten plaats voor een van bovenaf opgelegde regulering. Behalve deze centrale regelgeving, die zijn sporen naliet in omgang en gewoontes van het volk, kwam datzelfde volk ook in aanraking met daarvoor onbekende staatsverplichtingen als landelijke belastingen en vooral de dienstplicht. De inwoners in het Zuiden werden al in 1795 met de dienstplicht geconfronteerd toen het grootste deel van het huidige Limburg, samen met delen van Brabant en Zeeuws-Vlaanderen door Frankrijk werden veroverd en ingelijfd. Het Noorden bleef als Bataafse Republiek (1795-1806), en Koninkrijk Holland onder Lodewijk Napoleon (1806-1810) vijftien jaar een satellietstaat van Frankrijk. De dienstplicht werd in deze periode niet ingevoerd uit angst voor onrust en tegenwerking onder de bevolking die vooral bij Lodewijk Napoleon leefde. Maar in 1810 was het ook voor dit deel van het land zover. Vanaf dat jaar was de dienstplicht van toepassing voor de hele Nederlandse bevolking. Napoleon annexeerde het Koninkrijk Holland en de invoering van de Franse conscriptie was een van zijn eerste maatregelen. De Nederlandse bevolking moest in de vorm van dienstplicht bijdragen aan de Napoleontische oorlogsmachine.⁸ Het bleek een ingrijpende nieuwe verplichting die hier niet minder dan in Frankrijk en andere Europese landen tot veel ergernis en protest leidde. De oproerlingen richtten zich tegen de autoriteiten door registraties voor de loting te vernielen en rellen uit te lokken tijdens de hoogtijdagen van de rekrutering: de lotingsdagen en de dagen waarop de ongelukkige jongens naar hun garnizoen vertrokken. De ongeregelheden eisten in sommige gevallen doden.⁹

Het hoogtepunt van het verzet tegen de dienstplicht ontstond in 1813, toen de desastreuze gevolgen van de dramatisch verlopen Russische veldtocht van Napoleon bekend werden. In het keizerlijke leger, dat door extreme koude, honger, ziektes, veldslagen en Kozakkenaanvallen honderdduizenden mannen verloor, waren ongeveer 15.000 Nederlandse soldaten opgenomen. *La grande Armée* had aan het begin van de onderneming uit bijna 700.000 manschappen bestaan en van hen overleefde naar schatting een kleine 20.000 man de barre veldtocht. De Nederlandse regimenten werden niet gespaard. Een paar honderd soldaten keerde naar Nederland terug. Van de 200 pontonniers die hadden meegeholpen de brug over de Berezina te bouwen, en daarmee een belangrijk aandeel hadden in de terugtocht van de Napoleontische legers, overleefden maar zes man.¹⁰ Hoewel de Franse propagandamachine een en ander probeerde te verdoezelen, was het een kwestie van tijd voordat de waarheid over de omvang van deze

---

⁸ V.C. Sleebe, *In termen van fatsoen. Sociale controle in het Groningse kleigebied 1770-1914*. Groninger historische reeks II (Assen 1994) 162.

⁹ Zie bijvoorbeeld: Johan Joor, *De adelaar en het lam. Onrust, opruiing en onwilligheid in Nederland ten tijde van het Koninkrijk Holland en de inlijving bij het Franse Keizerrijk (1806-1813)* (Amsterdam 2000), 215-216.

¹⁰ H.T. Colenbrander, *Inlijving en Opstand* (Amsterdam 1923) 152.

catastrofe door verhalen van de enkele overlevenden, brieven en vooral de enorme lijsten met gesneuvelden in de kranten, in Nederland bekend werd. Nog lang na de val van Napoleon zouden de gruwelen van deze veldtocht in het collectief geheugen voortleven.¹¹

In omvangrijke studies hebben de historici Johan Joor en Joost Welten de aard en omvang van de vijandige houding van de Nederlandse bevolking geschetst. Zo beschreef Joor in *De adelaar en het lam* uit 2000 welke gevolgen Franse overheidsmaatregelen als centrale belastingen en het continentaal stelsel, dat smokkel van levensmiddelen vrijwel onmogelijk maakte, hadden voor het dagelijks leven en hoe zij leidden tot onrust, opruiing en onwilligheid. Maar de grootste bron van ergernis was de dienstplicht, die bij alle lagen van de bevolking veel protest oopriep.¹² Hij legde in het verlengde van de eerder geciteerde buitenlandse historici de oorzaak voor de onvrede over de dienstplicht bij een botsing tussen het individuele burgerbelang en het staatsbelang. De tegenstand in het land was zo groot omdat de nieuwe eis leidde tot een conflict tussen de traditionele samenleving en de hervormingen van de moderne staat. Dit bleek volgens hem bijvoorbeeld bij het protest tegen plannen van Lodewijk Napoleon om weesjongens verplicht naar het leger te zenden en in mindere mate naar de vloot. Een dergelijk beleid was in de zeventiende en achttiende eeuw, toen de eigen regenten hun pupillen uitbesteedden bij de marine en VOC, nooit aanleiding voor massaal protest bij de bevolking geweest. Het feit dat door Lodewijks plannen plotseling de staat de jongens voor militaire dienst opeiste, was kennelijk voor de burgers een belangrijke reden om wel de straat op te gaan.¹³

In 2007 kwam Welten met een proefschrift over de botsing tussen de moderne staat en de tradities van een plattelandsbevolking in de Napoleontische tijd. Voor zijn studie onderzocht hij de ingrijpende gevolgen van de invoering van de dienstplicht voor de plattelandssamenleving rond het Limburgse plaatsje Weert, dat toen deel uitmaakte van het Franse departement Nedermaas. Het verzet in het departement was in de vorm van relletjes, ontduiking en desertie aanvankelijk groot, maar uiteindelijk wist de Napoleontische staat zoveel gezag te veroveren door gewenning, een strakke hand met gendarmes, douaniers, de medewerking van plaatselijke elites en een strenge regelgeving, dat de bevolking zich naar haar lot voegde.¹⁴ Volgens Welten beschouwde het merendeel van de inwoners van Nedermaas de dienstplicht tegen het einde van de Franse bezetting als een noodzakelijk kwaad waaraan niet te ontkomen was, evenmin als aan de belastingafdracht.¹⁵

Welten treedt hiermee in de voetsporen van de eerder geciteerde historicus Isser Woloch, die heeft onderzocht welke veranderingen de Franse staat van het begin van de revolutie tot 1820 afdwong in het dagelijks leven van zijn bevolking. Beide historici betogen dat na 1814 weliswaar de scherpe kantjes van het conflict verdwenen, maar dat daarmee de dienstplicht nog allerminst algemeen werd aanvaard. Welten heeft het voor Weert en omgeving over een noodzakelijk kwaad en Woloch schrijft over de houding van de Franse bevolking nadat het eerste verzet was opgegeven: 'It should be viewed as a structural mutation- not in attitude, for conscription remained unpopular, but in behavior. An instinctive and by now traditional resistance to conscription was giving way to a grudging compliance.'¹⁶ Ook andere historici hebben op de voortdurende impopulariteit gewezen. Zoals vermeld, kwam Eugen Weber in zijn *Peasants into Frenchman* tot de conclusie dat er op het Franse platteland pas vanaf ongeveer 1870 een aanwijsbare verandering in die koele houding optrad.¹⁷ En de historicus M.S. Anderson, schrijft in zijn boek *War and Society in Europe*: 'This was still an age in which relationships were between individuals and families. The modern willingness to true impersonal institutions and mechanisms was quite foreign to the ordinary man'.¹⁸

---

¹¹ J.G. Kikkert, *Bericht van de Tiendaagse Veldtocht: België en Noord-Brabant in de frontlijn 1830-1834* (Rotterdam 1980) 158: als Noord-Hollandse schutters in de winter van 1833 een lange mars vol ontberingen door het boomloze en winderige gebied langs de Bergse Maas moeten maken en zij geen aangepaste winterkleding bezitten, is de reactie: 'Om bevroren ledematen te voorkomen, waren de Noordhollanders gaan improviseren, zodat hunne colonne deed denken aan de terugtocht van het Franse leger onder Napoleon uit Rusland. Ook tussen de besneeuwde weilanden in het achterland van Heusden is de aloude kreet 'erger dan de Berezina' weer vernomen'.

¹² Joor, *De adelaar*, 281.

¹³ Joor, *De adelaar*, 683.

¹⁴ Er is dit onderzoek vooral aandacht voor dienstontduiking (of dienstvermijding) dat plaatsvindt voordat een dienstplichtige bij een korps is ingelijfd. Er is sprake van desertie als een dienstplichtige na inlijving ongeoorloofd afwezig is.

¹⁵ Joost Welten, *In dienst voor Napoleons Europese droom. De verstoring van de plattelandssamenleving in Weert* (Leuven 2007) 338.

¹⁶ Woloch, *New Regime*, 418.

¹⁷ Weber, *Peasants*, 243-244.

¹⁸ Anderson, *War and Society*, 16.

Overall in Europa waar de dienstplicht in de een of andere vorm werd ingevoerd, werden ontduiking en desertie al snel beschouwd als verschijnselen die inherent waren aan het systeem. Na Napoleon, die zoveel dienstplichtige jongens in zijn veldtochten over de kling had gejaagd, verdwenen deze gevoelens en de dienstplichtontduikers in Europa niet. Zo bleef de dienstplicht in Rusland algemeen gevreesd. Zij duurde daar maar liefst vijftig jaar en de gevolgen voor de pechvogel die werd ingelijfd waren verstrekkend. Het verdriet onder familie-en plaatsgenoten was groot. Zij gaven de dienstplichtigen een feestelijk afscheid, maar na hun vertrek werd een periode van rouw ingelast. De verwanten van de ongelukkige jongens konden er namelijk vrijwel van op aan dat zij hem niet terug zouden zien. Het Russische rijk voerde in de negentiende eeuw ontelbare oorlogen en de slechte voeding gevoegd bij gebrekkige medische zorg, deden de rest. Vrouwen en moeders begeleidden de ongelukkige jongens huilend en jammerend naar hun bestemming.¹⁹ In het Ottomaanse Rijk werden liederen gezongen die de dienstplicht aan een doodstraf gelijkstelden.²⁰ Ook in Pruisen, waar het leger toch zo'n grote rol speelde, was de dienstplicht aanvankelijk niet bepaald geliefd. De regering ontving na afkondiging van een dienstplichtwet in 1814 tal van verzoekschriften om vrijstellingen voor beroepsgroepen en steden. Volgens de historica Ute Frevert: 'schieen niemand mit dem neuen Gesetz vollauf zufrieden zu sein abgesehen von einigen Schriftstellern oder Staatsbeamten'.²¹ Zo vond het stadsbestuur van Berlijn dat zijn inwoners in 1813-1814 tijdens de strijd tegen de Fransen voldoende hadden bewezen in het uur van de waarheid paraat te staan voor het vaderland en dat ze daarom in vreedstijd van de dienstplicht verschoond dienden te blijven. Het was een argument voor vrijstelling van dienstplicht dat in de daaropvolgende jaren in welgestelde kringen opgang maakte toen bleek dat de dienstplicht geen tijdelijk fenomeen was dat met Napoleon zijn Waterloo vond. De Pruisische goeude burger erkende wel dat het vaderland in tijd van crisis en oorlog verdedigd moest worden, maar niet dat de dienstplicht in vreedstijd noodzakelijk was. Deze overtuiging leefde ook in de Nederlandse hogere kringen en werd hier bovendien gevoed door de gebeurtenissen tijdens het conflict met België in de jaren 1830, toen veel studenten zich als vrijwilliger hadden aangemeld. In het navolgende zal blijken dat deze denkwijze een belangrijke rechtvaardiging was voor dienstvervanging die onwillige welgestelde burgers buiten de kazerne hield zonder dat zij zich hoefden te bedienen van illegale praktijken als dienstontduiking of desertie.

1.3 Een angst zonder grenzen

Nederland wordt vooral in de eigen media en wetenschappelijke disciplines, de geschiedschrijving in het bijzonder, vaak gekarakteriseerd als een natie met een traditie van vredelievendheid en tolerantie, die zou zijn te verklaren uit het vaderlandse verleden waarin het land een voortrekkersrol vervulde op terreinen als godsdienstvrijheid, vrijheid van drukpers en internationaal recht. Zo zou het poldermodel met zijn nadruk op consensus en overleg, dat in de jaren negentig van de vorige eeuw internationaal opgang maakte, wortelen in een eeuwenlange strijd tegen het water die succesvol was omdat boeren, burgers en bestuur eendrachtig met elkaar samenwerkten. In het verlengde hiervan ligt de stelling dat een afkeer van het leger en militair geweld de vaderlandse geschiedenis kenmerkt. Pacificeren en oorlogsvoering gaan immers moeilijk met elkaar samen. Het is wellicht verleidelijk de negatieve houding van de Nederlandse bevolking ten opzichte van de dienstplicht te beschouwen als een onderbouwing van een dergelijke afkeer van geweld en antimilitarisme. Maar dat zou onjuist zijn. De beschreven buitenlandse voorbeelden leiden integendeel tot de vraag of deze reputatie niet door een deel van de Nederlandse media en wetenschappelijke wereld zelf is gecreëerd. De afkeer, of in ieder geval gereserveerde houding ten opzichte van het nieuwe fenomeen landelijke dienstplicht, bleek in het voorgaande in ieder geval niet iets typisch Nederlands. Een blik over de grens in de dagen van Napoleon leert dat in andere Europese landen vergelijkbare bezwaren bestonden ten aanzien van de dienstplicht. Ook daar hadden de overheden te kampen met protest, simulanten en deserteurs. Later in de negentiende eeuw bleven de bezwaren tegen de dienstplicht universeel en burgers in andere Europese

---

¹⁹ Robert Thomas, *The Russian Army of the Crimean War 1854-56* (Oxford 1991) 14. John L. Keep, *Soldiers of the Tsar. Army and Society in Russia 1462-1874* (Oxford 1985) 155, 332.

²⁰ Jan Lucassen en Erik-Jan Zürcher, 'Conscription and Resistance: The Historical Context', in: *International Review of Social History* 43 (1998) 414.

²¹ Ute Frevert, *Die kasernierte Nation. Militärdienst und Zivilgesellschaft in Deutschland* (München 2001) 68.

landen, ook landen met een sterke militaire traditie, probeerden net zo goed onder een verplicht verblijf in het leger uit te komen als de Nederlanders.

Naast de koele houding ten opzichte van de dienstplicht in de omringende landen, geeft ook de eigen militaire geschiedenis weinig aanknopingspunten voor een Nederlandse traditie van vredelievendheid en onverschilligheid ten opzichte van het defensiewezen. Een van de gerenommeerde historici die deze traditie wel onderschreven, was Loe de Jong. Zo valt in het eerste deel van zijn *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* te lezen dat Nederland de oorlog van mei 1940 mede door onvoorbereidheid en achterstand al in het Interbellum had verloren. De verklaring hiervoor lag volgens De Jong in de geschiedenis. De militaire dienst was hier te lande nooit populair geweest. 'In de zeventiende en achttiende eeuw had men bij voorkeur buitenlandse huurlingen laten vechten en in de negentiende, onder vigeur van het remplaçantenstelsel, had, wie het betalen kon zich aan de dienst onttrokken'.²² De Jong had gelijk wat dat laatste betreft, maar vergat erbij te melden dat de behoefte om de dienstplicht te ontvluchten via dienstvervanging in Europa wijd verbreid was en dus geen argument kan zijn voor een vredelievende, onmilitaristische Nederlandse volksaard.

De Jong stond met zijn stelling niet alleen. Hij trad in de voetsporen van illustere voorgangers als Jan Romein en Johan Huizinga, die het vreemde element in het Staatse leger uitlegden als een bewijs van de afkeer van het krijgshandwerk bij de bevolking.²³ En ook historici na hem cultiveerden deze opinie. Zij baseerden zich dan bijvoorbeeld op de ligging aan de monding van Rijn, Maas en Schelde die Nederland in de eerste plaats een land van handel en commercie maakte. Ook het grote koloniale rijk, de handelsvloot die alle zeeën doorploegde en de enorme in het buitenland geïnvesteerde kapitalen droegen hiertoe bij. De commerciële belangen maakten afzijdigheid en neutraliteit belangrijke politieke uitgangspunten van het Nederlandse handelen op het wereldtoneel. Soldaat en leger stonden in deze denktrant in een kwaad daglicht omdat het geld en de tijd die hieraan werden verspeeld nuttiger zouden kunnen worden besteed.²⁴ Daarnaast ontstond in het neutrale Nederland van de negentiende eeuw een groeiende belangstelling voor het internationaal recht als oplossing van conflicten tussen naties. Uit zelfbehoud wees het kleine land dat zich omringd wist door grote imperialistische mogendheden gewelddadig optreden categorisch af en propageerde het overleg en vredesconferenties. De Nederlandse voortrekkersrol op het gebied van internationaal recht en de maritiem-commerciële oriëntatie zorgden voor een afkeer van het militaire bedrijf en dat beeld paste weer goed bij het cliché van de bezadigde Nederlandse natie waarin al eeuwen lang polderen, pacificatie en nuchterheid de toon aangeven.²⁵ Ook in de pers werd deze zienswijze gecultiveerd. Zo zorgde het optreden van het Nederlands leger tijdens de vredesoperaties in bijvoorbeeld Bosnië, Irak en Afghanistan voor een reeks aan publicaties die een verband legden tussen het optreden van de Nederlandse militairen en het idee dat Nederlandse volk van ieder krijgshaftig trekje is gespeend. In *HP/de Tijd* stond bijvoorbeeld na het drama Srebrenica te lezen dat het Nederlandse leger te lief was om te vechten. In Irak en Afghanistan zou de Nederlandse soldaat liever opereren in een afgelegen provincie waar hij mee kon helpen een waterput te slaan dan de confrontatie aan te gaan.²⁶

Een aantal historici heeft in de afgelopen jaren de Nederlandse vredelievende en antimilitaristische traditie in twijfel getrokken. Zij wijzen op de vele conflicten die door de Nederlandse Republiek vanaf de opstand tegen het bestuur van Filips II te land en ter zee binnen en buiten Europa op gewelddadige manier zijn uitgevochten.²⁷ De Republiek was toch ontstaan uit een Tachtigjarige Oorlog en waren er

---

²² L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945 deel I* (Den Haag 1969) 36.

²³ H. Amersfoort, *Koning en Kanton. De Nederlandse staat en het einde van de Zwitserse krijgsmacht hier te lande 1814-1829* (Den Haag 1988) 2.

²⁴ Bijvoorbeeld: J.J.C. Voorhoeve, *Peace, Profits and Principles: A Study of Dutch Foreign Policy* (Den Haag 1979) 42-45. J.C. Boogman, 'The Netherlands in the European Scene 1813-1913', in: J.S. Bromley and E.H. Kossmann, *Britain and the Netherlands in Europe and Asia* (New York 1968) 139, 141, 149. Ben Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest. De relatie tussen volk, leger en vloot 1832-1914* (Amsterdam 2009) 113-114. Schoenmaker vindt op dit betoog het nodige af te dingen.

²⁵ Over deze mythe van de 'bezadigde natie' zie: Siep Stuurman, *Wacht op onze daden; het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992) 21-52. Zie hierover voor de periode 1750-1850: N.C. F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit* (Amsterdam 2004) 34.

²⁶ C. Homan, 'Nooit meer vechten?' in: Jan Schoeman (red.) *Nooit meer vechten? Beschaving, technologie en toepassing van militair geweld*. Stichting Maatschappij en Krijgsmacht (Den Haag 1996) 3. Peter Giesen, *Land van Lafaards? Geschiedenis van de angst in Nederland*. (Wormer 2007) 13.

²⁷ Voor vraagtekens over een Nederlandse vredelievende traditie: W. Klinkert, *Van Waterloo tot Uruzgan. De militaire identiteit van Nederland* (Amsterdam 2008) oratie. C. Homan, *Nooit*, 3-4. M.P. Bossenbroek, *Nederland en zijn militaire traditie*, in: *Maatschappij en Krijgsmacht* 17 (1995). Jan Hoffenaar (red.) *Nederland en zijn militaire traditie* (Apeldoorn 2003).

geen bloedige koloniale oorlogen gevoerd? En natuurlijk, er dienden veel buitenlanders in het Staatse leger, maar speelden bij de vraag wie werden aangeworven niet eerder problemen van demografische en economische aard een rol dan dat de rekrutering werd bepaald door een weinig krijgshaftige instelling? De Republiek had met haar geringe bevolkingsomvang wel een status als grootmacht op te houden en daarbij was een sterk leger onontbeerlijk. Het is moeilijk de effectieve sterkte van legers in de achttiende eeuw precies vast te stellen omdat de omvang op papier altijd hoger lag dan hun werkelijke sterkte. Maar historici zijn het er ongeacht deze verschillen wel over eens dat het Staatse leger tijdens de Spaanse Successieoorlog (1701-1714) en de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) een grote omvang kende in verhouding tot de Nederlandse bevolking.²⁸ De Britse historicus Paul Kennedy schreef bijvoorbeeld in zijn bekende boek *The Rise and Fall of the Great Powers* over 130.000 manschappen die tijdens de Spaanse Successieoorlog in het Nederlandse leger dienden, terwijl de Verenigde Nederlanden toentertijd ongeveer 1,8 miljoen inwoners telden. De belangrijkste tegenstander en territoriale macht in die tijd, Frankrijk, bracht met een bevolking van 19 miljoen een leger van 350.000 man op de been.²⁹ Bovendien bleef het Nederlandse aandeel in het Staatse leger ondanks de vele buitenlanders een niet te verwaarlozen factor. Een onderzoek naar de herkomst van 2599 rekruten uit het Staatse leger 1780-1781 heeft bijvoorbeeld uitgewezen dat 55,44% van de manschappen Nederlander was, en 44,56 % van buitenlandse afkomst.³⁰ Daarnaast moet niet worden vergeten dat de legers van andere landen eveneens veel buitenlanders in dienst hadden. Het Spaanse leger dat de Tachtigjarige Oorlog vocht, bestond bijvoorbeeld in elk geval tot 1609 voor een groot deel uit Duitse en Nederlandse huurtroepen.³¹ Tenslotte speelden naast de animo voor het soldatenberoep ook economische factoren een belangrijke rol bij de werving van Nederlandse rekruten. Voor potentiële soldaten uit Holland en Zeeland waren er namelijk belangrijke alternatieven: de marine en de VOC. Het aanbod van manschappen hing samen met de arbeidsmogelijkheden in de havens werden geboden.³²

Een kritische blik op de vaderlandse militaire geschiedenis van de op het eerste gezicht rustige negentiende eeuw wijst eveneens bepaald niet op een minachting voor het militaire bedrijf. Was er geen Waterloo waar ook Nederlandse militairen een bloedige strijd leverden? Bij deze veldslag kon nog als excuus dienen dat hij door Napoleon was opgedrongen. Maar vijftien jaar later toonden de Nederlandse koning en krijgsmacht wel een offensief optreden tijdens de Tiendaagse Veldtocht tegen de Belgen. Toen de Nederlandse strijdkrachten op 2 augustus 1831 de grens overtrokken, waren er op een bevolking van ruim tweeëneenhalf miljoen zielen maar liefst 88.000 man op de been. Een deel daarvan bemande de vestingen, garnizoenen en depots in het binnenland; het andere deel vormde het veldleger, dat uit 36.000 man bestond.³³ Na deze veldtocht volgde een negen jaar durende mobilisatie van duizenden soldaten langs de grens met onze zuiderburen die de schatkist uitputte. Was er geen oplevend nationalisme en een oorlogszuchtige anti-Britse stemming tijdens de Boerenoorlog? Werden tienduizenden militairen niet massaal tijdens de Javaoorlog (1825-1830) en de Atjehoorlog (1873-1903) in Nederlands-Indië ingezet? ³⁴ En als de animo in Nederland voor een militaire broodwinning zo gering was, waarom kon dan rond 1890 het aantal Nederlandse vrijwilligers bij de landmacht, marine en koloniale troepen als percentage van de bevolking zo gemakkelijk een vergelijking met de percentages van de grote mogendheden uit die tijd doorstaan?³⁵ De Nederlandse burgers kregen veelvuldig met oorlogvoering te maken en een niet onbelangrijk deel onderging de strijd aan den lijve. Bovendien leefden Nederlanders in vreedstijd niet minder gewelddadig met elkaar samen dan in

---

²⁸ Olaf van Nimwegen, *De Republiek der Verenigde Nederlanden als grote Mogendheid. Buitenlandse politiek en oorlogvoering in de eerste helft van de achttiende eeuw en in het bijzonder tijdens de Oostenrijkse successieoorlog 1740-1748* (Amsterdam 2002) 99-100.

²⁹ P. Kennedy, *De wisselkoers van de macht. De economische en militaire opkomst en neergang van de grote mogendheden tussen 1500 en 2000* (Utrecht/Antwerpen 1989) 127. Vertaling door Jan Smit van *The Rise and Fall of the Great Powers* (1987). Zie hierover ook: Amersfoort, *Koning en Kanton*, 3.

³⁰ H.L. Zwitzer, *De militie van den staat. Het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam 1991) 43-48.

³¹ A. Th. van Deursen, *De gouden eeuw volgens A. Th. van Deursen. Mensen van klein vermogen. Een dorp in de polder. Maurits van Nassau, 1567-1625* (Amsterdam 2010) 234, 921.

³² Zwitzer, *De militie*, 49-50.

³³ I.L. Uijterschout, *Beknopt overzicht van de gebeurtenissen uit de Nederlandsche krijgsgeschiedenis van 1568 tot heden* (Den Haag 1937) 318.

³⁴ Bossenbroek, *Nederland en zijn militaire traditie*, 4-6.

³⁵ M.P. Bossenbroek, *Volk voor Indië. De werving van Europese militairen voor de koloniale dienst 1814-1909* (Amsterdam 1992) 223 en 224.

andere Europese landen. In het lage land bestond een traditie van oproeren en stakingen en de misdaadcijfers waren er ook niet lager dan in de omringende landen.³⁶

Ook de Nederlanders die gedurende de negentiende eeuw op verschillende manieren bleven proberen onder de dienstplicht uit te komen, vormden in internationaal vergelijkend perspectief geen uitzondering. De burgers of onderdanen van alle staten die in de negentiende eeuw met een vorm van landelijk dienstplicht te maken kregen, ervoeren de verplichting als een belangrijke inbreuk in het dagelijks leven, die zware consequenties kon hebben voor bijvoorbeeld familieverbanden en loopbaanmogelijkheden. De angst voor de dienstplicht, die in de tijd van de Napoleontische oorlogen vooral betrekking had gehad op ziekte en dood tijdens afgelegen campagnes, verschoof in vreedstijd in de richting van een vrees voor het verre en onbekende kazerneleven. Zo schreef de Franse historicus Jules Maurin met gevoel voor symboliek over Franse provinciale dienstplichtigen die in het laatste decennium van de eeuw door hun soldatenleven in de stedelijke kazernes de navelstreng met hun dorpsgemeenschap verbroken zagen: 'les ripailles de la conscription sont souvent les premières prises totalement en dehors de la communauté familiale – et entre hommes. C'est aussi la première rupture du cordon ombilical qui relie le jeune homme à sa communauté villageoise et qui l'entraîne vers une autre communauté, celle de ses « classards » qui suivront à l'armée la même destine que lui'.³⁷ De training van dienstplichtigen in de kazernes was een onderdeel van oorlogsvoorbereiding in vreedstijd waarmee Nederland niet onderdeed voor andere Europese mogendheden.³⁸ En ook hier keek de omgeving van de jonge dienstplichtige met het nodige wantrouwen tegen de nieuwe samenlevingsvorm in de afgesloten kazerne aan. Daarnaast leefde de angst dat de dienstplichtige na terugkeer in zijn geboorteplaats jonge plaatsgenoten zou aansteken met de onbekende zeden, gewoonten en ondeugden van de kazerne.³⁹

In Nederland bestond, net als in Frankrijk en de andere Europese landen die in de Napoleontische tijd met de dienstplicht in aanraking kwamen, een grote kloof tussen een traditioneel wantrouwen van de bevolking ten opzichte van onpersoonlijke instituties en mechanismen en wat de overheid als algemeen belang voorstond. In het navolgende zal blijken dat deze kloof, hoewel die in de loop van de eeuw kleiner zou worden, een belangrijke rol bleef spelen bij de beleving van de dienstplicht.⁴⁰ De eisen van de moderne eenheidsstaat bleven botsen met persoonlijk belang, familie- en dorpsleven. De zaken lagen wat dat betreft in Nederland niet anders dan in andere Europese landen. Bovendien zal blijken dat ook het gedrag van de Nederlanders ten opzichte van de dienstplicht weinig afweek van dat van de burgers in de omringende landen. Zowel in de lagere kringen als onder de welgestelden probeerden burgers ieder op hun manier tijdens de verschillende rekuteringsfasen die het dienstplichtmodel kende onder de verplichting uit te komen. De verklaring voor dit gedrag en de veranderingen die hierin in de loop van de negentiende eeuw optraden, zal in het navolgende worden gezocht in de relatie tussen de zich moderniserende staat en zijn burgers en niet in een Nederlandse traditie van vredelievendheid en tolerantie.

1.4 *Het terrein van onderzoek*

De dienstplicht kreeg in de loop van de negentiende eeuw een vaste plaats in het dagelijks leven van de dienstplichtigen en hun families. Ook was er na de aftocht van Napoleon niet langer sprake van actief verzet. Toch bleef voor de negentiende-eeuwse bevolking de spanning tussen loyaliteit aan de eigen familie, regio of religie en het algemeen belang van de abstracte centrale staat voortduren. In deze studie zullen de gevoelens ten opzichte van de dienstplicht nader worden geconcretiseerd aan de hand van een beschrijving van de vele manieren waarop de staat en burger binnen het Nederlandse dienstplichtmodel met elkaar in aanraking kwamen en hoe de partijen hier wederzijds op reageerden. Joor schreef in zijn studie over Nederland tijdens de Franse bezetting: 'deze sterke occupatie van het bestuur met de dienstplicht en het grote deel van de bevolking dat direct of indirect met een levée te maken kreeg, maakte dat de militaire dienst in Holland ten tijde van de Inlijving zeer pregnat

³⁶ Rudolf Dekker, *Meer verleden dan toekomst. Geschiedenis van een verdwijnend Nederland* (Amsterdam 2008) 33.

³⁷ J. Maurin, *Armée-Guerre-Société: Soldats Languedociens 1889- 1919* (Parijs 1982) 272.

³⁸ Klinkert, *Van Waterloo*, 6.

³⁹ Schoenmaker, *Burgerzin*, 76.

⁴⁰ In de twintigste eeuw zou deze kloof voor de duidelijkheid ook nooit worden beslecht, maar toen speelden andere minder praktische bezwaren een hoofdrol (zie slotbeschouwing).

aanwezig was in het openbare en particuliere leven'.⁴¹ In het navolgende zal blijken dat deze betekenis van de dienstplicht niet alleen gold voor de periode van de Franse bezetting, maar voor de hele negentiende eeuw. Eenieder kreeg wel op de een of andere manier met de dienstplicht te maken, hoewel deze beperkt was en vooral drukte op de onderste sociale lagen van de bevolking. Het meer gefortuneerde deel van de bevolking maakte om buiten de kazerne te blijven vaak gebruik van een andere erfenis van Napoleon: de dienstvervanging. Het systeem hield in dat iemand die was ingeloot zich voor veel geld kon laten vervangen door iemand die een niet dienstplichtig nummer had getrokken (nummervwisselaar), of door iemand van buiten de loting die geen verplichtingen meer had ten opzichte van de krijgsmacht (plaatsvervanger).⁴²

Het dienstplichtmodel met vervanging, dat gedurende de negentiende eeuw in Nederland en in de meeste andere landen op het vasteland van Europa in gebruik was, markeerde een overgangsfase in de wijze van legervorming en was een afspiegeling van de transformatie van de achttiende-eeuwse standenmaatschappij naar de twintigste-eeuwse moderne klassenmaatschappij. De enkel uit beroepssoldaten bestaande staande legers waar monarchen voor de Franse Revolutie naar eigen goeddunken hun dynastieke oorlogen mee voerden, verdwenen tijdens de Napoleontische oorlogen weliswaar grotendeels van het toneel, maar er was nog een lange weg te gaan naar de massale legers met dienstplichtigen die het gezicht van de Eerste Wereldoorlog zouden bepalen. Er was dan weliswaar gebroken met de militaire traditie uit het *Ancien Régime*, maar nummervwisselaars en plaatsvervangers bleven in feite beroepsmilitairen met weinig patriottische motivatie. Zij ervoeren de functie die zij uitoefenden vooral als een middel om in hun levensonderhoud te voorzien en niet, net als trouwens is opgemerkt voor de dienstplichtige jongens, als een morele plicht ten opzichte van volk en vaderland. Bovendien bleven beroepsmilitairen een te belangrijke factor en was de dienstplicht nog te beperkt om te spreken van massale dienstplichtlegers. Lang niet alle beschikbare mannen hoefden uiteindelijk in het leger te dienen. Naast de vervangingen op de particuliere remplaçantenmarkt beslisten het lot en de vrijstellingen van overheidswege wie dat waren.

De staat vaardigde wetten en maatregelen uit die het deel van de bevolking dat niet in het leger hoefde toch op allerlei manieren bij de dienstplicht betrok. Zo moesten in januari alle mannelijke ingezetenen van negentien of anders hun ouders zich naar hun gemeentehuis begeven om zich te laten inschrijven. De lotingdagen, die op de inschrijvingen volgden, werden in de negentiende eeuw een begrip. Vrijwel alle jongens, of zij nu gezond waren of een reden van vrijstelling hadden, trokken zelf hun lot. Niet alleen de lotelingen die eraan deelnamen, maar de hele bevolking kon trouwens niet om de gebeurtenis heen. De jaarlijks terugkerende lotingen waren bij uitstek het terrein waar de staat en burger elkaar ontmoetten. Het enorme belang dat werd gehecht aan inloten of uitloten ging gepaard met bijgeloof, dronkenschap, optochten en dorpsvetes. Ook de laatste stap, de zittingen van de militieraad, waarin werd beslist over vrijstellingen, afkeuringen en vervangingen, bleef niet onopgemerkt. Niet alleen de jonge mannen die zich in persoon bij de militieraden meldden, maar ook de andere lotelingen en buitenstaanders volgden de zittingen met argwaan. Iedere vrijstelling of afkeuring betekende immers dat een hoger nummer tot de militieplicht leidde.

De jongens die na dit rekruteringsproces overbleven en geen dienstvervangers konden betalen, ondergingen de kazerneplicht. De eerste oefening, de diensttijd die daadwerkelijk in de kazerne diende te worden doorgebracht, was in vergelijking met andere landen betrekkelijk kort. Zij varieerde in de negentiende eeuw van drie tot twaalf maanden.⁴³ De dienstplicht hield echter niet op met de maanden van eerste oefening in de kazerne. Nadat een milicien met verlof was gestuurd en naar zijn woonplaats terugkeerde, bleef hij nog vier jaar dienstplichtig en kreeg hij opnieuw met staatsbemoeyenis te maken. Zo werd hij geconfronteerd met jaarlijkse inspecties, herhalingsoefeningen en bleef de mogelijkheid aanwezig dat hij in tijden van politieke spanningen weer onder de wapens zou worden geroepen. De diensttijd van vijf jaar had daarnaast, net als bij de rekrutering, niet alleen invloed op het leven van de milicien. Ook zijn naaste omgeving kwam bijvoorbeeld bij huwelijksvoltrekkingen, emigratie en godsdienstbeoefening, op de een of andere manier met de dienstplichteis van de staat in aanraking. In dit onderzoek is de kernvraag op welke wijze de Nederlandse bevolking het door de nationale staat in leven geroepen dienstplichtmodel beleefde. Daarbij zal de aandacht uitgaan naar veranderingen die

---

⁴¹ Joor, *De adelaar*, 342.

⁴² In het navolgende wordt met een remplaçant of dienstvervanger zowel een nummervwisselaar als plaatsvervanger bedoeld.

⁴³ A.L.W. Seyffardt, 'De verplichte krijgsdienst in Nederland in den loop der tijden', in: *De Tijdspiegel* (Rotterdam 1898) 394-396.

zich in de loop van de eeuw onder invloed van twee factoren in die beleving voordeden. De eerste factor kwam van binnenuit: het dienstplichtmodel zelf. De gang van zaken, van de inschrijving voor de nationale militie tot de jaarlijkse inspecties na het verblijf in de kazerne, lag gedetailleerd vast in een nationale wet- en regelgeving waarvan de uitvoering was opgedragen aan civiele lagere overheden. Deze wet- en regelgeving bleef in essentie bijna honderd jaar ongewijzigd, hoewel er in de loop van de negentiende eeuw wel enkele aanpassingen plaatsvonden die gevolgen hadden voor de beleving van de dienstplicht. De verschillende militiewetten bepaalden de jaarlijkse lichten dienstplichtigen en schreven voor welke van de lotelingen buiten de dienstplicht bleven op grond van veranderende voorwaarden als een laag nummer, gezondheidstoestand, familiesituatie of het aanbod op remplaçantenmarkt. Regels voor lotingen, keuringen, vrijstellingen of de eisen die aan remplaçanten werden gesteld, werden aangescherpt dan wel versoepeld.

In dit onderzoek naar de beleving van de dienstplicht is paradoxaal genoeg een belangrijke plaats ingeruimd voor lotelingen die probeerden legaal of illegaal onder de dienstplicht uit te komen. Lotelingen trachtten, vaak met hulp van hun naaste omgeving, de regelgeving in hun voordeel te gebruiken. De mate en de manier waarop zij dat deden, zal bijdragen tot een antwoord op de vraag in hoeverre de bevolking in de loop van de eeuw weerstand bleef bieden aan de dienstplicht. Het gedrag van lotelingen die probeerden buiten de kazerne te blijven zal hier worden onderzocht tegen de achtergrond van de aanpassingen in de negentiende-eeuwse wet- en regelgeving die hun handelen door de jaren heen op een uiteenlopende manier afbakende.

De overheid stond niet alleen bij de opsporing en bestraffing van jongens die de dienstplicht illegaal trachtten te ontlopen. De omgeving van deze overtreeders van de wet kon hen aanmoedigen, maar ook corrigeren. De sociaal historicus Victor Sleebe stelt in zijn dissertatie *In Termen van Fatsoen*, die handelt over sociale controle op het platteland van de provincie Groningen tussen 1770 en 1914, dat de informele controle van de plattelandssamenleving een belangrijke plaats innam naast de formele controle van de staat, hoewel de informele controle langzaam aan betekenis verloor. Het gedrag van personen of groepen werd steeds minder beïnvloed door een informele kring van familie en buurtgenoten en steeds meer door de wet- en regelgeving van de staat. De informele sociale controle kende met bijvoorbeeld roddel, spot, terechtwijzing of uitstoting belangrijke correctiemethodes die door het moderniseringsproces met zijn urbanisatie, schaalvergroting en individualisering minder relevant werden. Daarvoor in de plaats kregen de vast omschreven regels en wetten, de rechterlijke macht en de politie van de staat een steeds grotere betekenis bij het oplossen van de orde- en beheersproblemen die de grotere en anoniemere verbanden van de zich moderniserende samenleving met zich meebrachten.⁴⁴ Uit de volgende hoofdstukken zal blijken dat deze interactie tussen traditie en moderniteit op politieel terrein ook voor de dienstplicht gold.

De tweede factor die de beleving van de dienstplicht beïnvloedde, kwam van buitenaf, en lag bij de zich veranderende relatie tussen staat en maatschappij. De Franse Revolutie had gediend als katalysator van hun wederzijdse beïnvloeding en in de loop van de negentiende eeuw ontwikkelde het verband zich verder. De sociaal-geografen Hans Knippenberg en Ben de Pater hebben in een studie over de eenwording van Nederland beschreven hoe de staat enerzijds steeds dieper penetreerde in het leven van zijn burgers door middel van belastingheffing, onderwijs en dienstplicht.⁴⁵ De negentiende-eeuwse staat kon zijn beleidvoornemens in tegenstelling tot de Franse revolutionairen op al deze terreinen wel in de praktijk brengen dankzij een beter bestuurlijk apparaat en meer geldelijke middelen. Zo werden in het midden van de eeuw een Provincie- en Gemeentewet (achtereenvolgens 1850 en 1851) ingevoerd, die belangrijke verbeteringen brachten in het bestuur van de provincies en gemeenten. Later in de eeuw vergrootte de overheid haar invloed dankzij nieuwe wetgeving op allerlei terreinen van het maatschappelijk leven. Zo leidde een parlementaire enquête naar de situatie in werkplaatsen en fabrieken tot de invoering van de Arbeidswet van 1889 en mondde de onderwijspolitiek uit in de leerplichtwet van 1901.

Naast de steeds sterkere rol van de staat ontstond anderzijds een groeiende identificatie van de burgers bij die staat doordat hun rechten toenamen. Steeds meer burgers mochten bijvoorbeeld bij verkiezingen hun stem uitbrengen. Maar daar bleef het niet bij. Ook degenen die nog van kiesrecht

---

⁴⁴ Sleebe, *In Termen*, 7-8.

⁴⁵ Hans Knippenberg en Ben de Pater, *De eenwording van Nederland: schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988) 14.

verstoken bleven, lieten steeds vaker van zich horen omdat ze beter geïnformeerd raakten over landelijke kwesties dankzij zaken als een verbeterde infrastructuur, de komst van betaalbare massamedia, alfabetisering en onderwijs in een standaardtaal. Ook gingen burgers zich steeds vaker in bovenregionale verbanden organiseren. Dit moderniserings- en democratiseringsproces had rechtstreekse gevolgen voor de beleving van de dienstplicht. Zo droegen de komst van de massamedia en de toenemend politieke participatie van de Nederlanders bij tot een groeiende belangstelling in de publieke opinie voor het lot van de dienstplichtige soldaten en verkleinden trein, spoor en verharde weg de afstand tussen thuis en kazerne.

De beleving van de dienstplicht was dus niet statisch, maar het gevolg van een wet- en regelgeving die geleidelijk veranderde in wisselwerking met de voortgaande vervlechting van staat en maatschappij. Het ging in deze relatie niet om eenrichtingsverkeer, maar om een proces dat twee kanten kende. De dienstplicht en de doordringing van staat en maatschappij beïnvloedden elkaar wederzijds. Aan de ene kant hadden technologische, politieke en sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen hun gevolgen voor de manier waarop de dienstplicht werd beleefd, aan de andere kant was de dienstplicht zelf ook een stuwende kracht in de modernisering en democratisering van de samenleving. Een stijgend aantal dienstplichtigen kreeg bijvoorbeeld de mogelijkheid zich te bekwamen in lezen en schrijven en leerde leeftijdgenoten uit andere Nederlandse steden, dorpen en gehuchten kennen. De dienstplicht droeg op die manier bij tot alfabetisering en culturele integratie en daarmee tot nationale eenwording. Beide kanten van deze relatie tussen dienstplicht en het moderniserings- en democratiseringsproces zullen in dit onderzoek worden beschouwd.

Knippenberg en De Pater noemden in hun studie over de eenwording van Nederland de vervulling van de dienstplicht een van de indicatoren van sociale mobilisatie. Onder sociaal gemobiliseerde burgers verstonden zij dat deel van de bevolking dat bijdroeg aan de modernisering van de samenleving en in het verlengde daarvan aan de nationale eenwording.⁴⁶ Deze indicator ontbrak strikt genomen bij een meerderheid van de negentiende-eeuwse burgers omdat de kazerne door de beperkte dienstplicht voor hen onbekend terrein bleef. Daarnaast lijkt de dienstplicht op het eerste gezicht een ondergeschikte rol in het maatschappelijk leven te hebben gespeeld door het weinige dat er in particuliere archieven over bewaard is gebleven. Maar de betekenis van de negentiende-eeuwse dienstplicht moet ondanks deze twee constatering niet worden onderschat. In de volgende hoofdstukken zal blijken dat schijn hier om drie redenen bedriegt. Ten eerste konden de leden uit de elite die persoonlijke of familiearchieven hebben nagelaten moeilijk over hun beleving van de dienstplicht schrijven omdat ze veelal gebruik maakten van het remplaçantenstelsel. De kazerne bleef voor hen daardoor onbekend terrein. Hun plaats werd ingenomen door jongens uit de lagere bevolkingslagen die de dienstplicht wel ondergingen, maar geen geschreven herinneringen hebben nagelaten. Ten tweede bracht het negentiende-eeuwse dienstplichtmodel een omvangrijk rekruteringsproces met zich mee waar landelijke en plaatselijke autoriteiten grote groepen burgers bij betrokken. Wel kwam de elite door de dienstvervanging minder met dit proces in aanraking dan lotelingen en hun omgeving uit de lagere- en middenklassen. Ten derde hadden de militaire oefening in de kazerne, haar nasleep in de vorm van herhalingsoefeningen en de jaarlijkse inspecties, allemaal niet te onderschatten gevolgen voor het dagelijks leven van dienstplichtigen en niet te vergeten hun omgeving. De omvang en intensiteit van deze ontmoeting tussen staat en burger tijdens de verschillende fasen van het rekruteringsproces en de eigenlijke dienstdienst binnen en buiten de kazerne staat centraal in deze studie over de beleving van de dienstplicht door de Nederlandse bevolking in de negentiende eeuw.

1.5 Historiografie

Tot de jaren zeventig van de vorige eeuw bestond er weinig belangstelling voor onderzoek naar het Nederlandse militair verleden. In enkele bekende algemene overzichtswerken kwamen militaire zaken terloops ter sprake en als dat gebeurde werden ze ondergeschikt gemaakt aan politiek-staatkundige ontwikkelingen. De weinige personen die zich exclusief met de Nederlandse militaire geschiedenis bezighielden waren oud-militairen die verhandelingen schreven over technische zaken, tactiek en historische veldslagen. Sinds de laatste decennia van de vorige eeuw is hier verandering in gekomen. F.C. Spits gaf in 1971 een eerste aanzet met zijn dissertatie: *De metamorfose van de oorlog in de achttiende en*

---

⁴⁶ Knippenberg en De Pater, *De eenwording*, 11.

negentiende eeuw. Daarna volgde onder impuls van de sectie *Militaire Geschiedenis van de Landmachtstaf*, en tegenwoordig van de opvolger, het *Nederlands Instituut voor Militaire Historie* (NIMH), een reeks publicaties die de Nederlandse militaire problematiek van de negentiende eeuw in kaart bracht. Als eerste verscheen in 1988 van H. Amersfoort *Koning en Kanton*, met aandacht voor de binnenlandse en buitenlandspolitieke context van de defensieproblematiek van 1814 tot 1829. In 1992 volgde de dissertatie *Het Vaderland Verdedigd* van W. Klinkert waarin de periode 1874-1914 werd behandeld. Als laatste vulde W. Bevaart in 1993 het gat voor het midden van de negentiende eeuw met zijn studie: *De Nederlandse defensie 1839-1874*.

Ook in deze eeuw is een aantal publicaties over de Nederlandse militaire geschiedenis verschenen. Een overzichtswerk is *Met Man en Macht* onder redactie van J.R. Bruijn en C.B. Wels, dat handelt over de Nederlandse militaire geschiedenis van 1500-2000. In 2006 kwam Paul Moeyes met *De sterke arm, de zachte hand*, waarin het Nederlandse leger en de neutraliteitspolitiek van 1839 tot 1939 centraal staan, maar waar de negentiende eeuw, anders dan de titel doet vermoeden, nauwelijks aan bod komt. Tenslotte promoveerde Ben Schoenmaker in 2009 op zijn studie: *Burgerzin en soldatengeest. De relatie tussen volk, leger en vloot 1832-1914*, dat handelt over de relatie tussen volk, leger en vloot vanuit het perspectief van het Nederlandse officierskorps. In zijn studie neemt de discussie over de dienstplicht een belangrijke plaats in. De benadering van dit onderzoek naar de beleving van de dienstplicht kan complementair worden beschouwd aan die van Schoenmaker. Waar bij hem de nadruk ligt op het denken en handelen van de legertop en de politieke elite, zal hier de aandacht vooral uitgaan naar het onderwerp van hun denken en handelen: de bevolking die de dienstplicht onderging.

Het Nederlands onderzoek van de afgelopen jaren op het terrein van de militaire geschiedenis is nauw verwant aan de moderne historische benadering van de *New Military History*, een stroming in de geschiedschrijving die afstand neemt van de klassieke krijgsgeschiedenis en vooral de politieke en maatschappelijke context van het krijgswezen benadrukt. Het unieke technisch element, de veldslag, bewapening of de bevelhebber is van minder belang dan de samenhang tussen militaire aspecten en politieke, economische, sociale en culturele ontwikkelingen.⁴⁷ Ook dit onderzoek past in de *New Military History* stroming. Een verschil met de eerder genoemde Nederlandse historische werken is wel dat die vooral handelen over de politieke en institutionele geschiedenis van de dienstplicht, maar dat de ervaringen van de bevolking die met de dienstplicht werd geconfronteerd minder binnen hun opzet passen. De bedoeling van dit onderzoek is in deze leemte te voorzien door een studie van onderaf en daarmee het beeld over de rol van het leger in de negentiende-eeuwse samenleving verder in te kleuren. De eerder genoemde proefschriften *De adelaar en het lam* en *In Dienst van Napoleons Europese droom* van respectievelijk Johan Joor en Joost Welten dienden daarbij als belangrijke inspiratiebronnen. Het zijn proefschriften waarin de wisselwerking tussen persoonlijke belevenissen en conscriptie een belangrijke plaats inneemt.

Naast de genoemde studies over de militaire geschiedenis van de negentiende eeuw, is een aantal boeken gepubliceerd dat specifiek over de dienstplicht gaat. Zo zijn naar aanleiding van de opschorting van de dienstplicht in 1996 twee herdenkingsboekjes verschenen. Zoals wel vaker gebeurt bij dit soort gelegenheden zijn het vooral samenvattingen van al bestaande literatuur die weinig nieuws toevoegen aan wat al bekend is.⁴⁸ Ook kwam de econoom Simon Duindam in 1995 met een proefschrift dat een economische analyse van de personeelscomponent in de krijgsmacht tot onderwerp heeft. Hij legt in zijn proefschrift de nadruk op economische factoren die volgens hem een belangrijke oorzaak waren voor bijna tweehonderd jaar dienstplicht en stelt de economische voor- en nadelen van een vrijwilligersleger en een dienstplichtleger tegenover elkaar.⁴⁹

Voor dit onderzoek is ook dankbaar gebruik gemaakt van buitenlandse historische publicaties op het terrein van de militaire geschiedenis. In onze buurlanden bestaat al langer belangstelling voor de invloed van de dienstplicht op het negentiende-eeuwse maatschappelijk leven. De focus daarbij ligt sterk op

---

⁴⁷ Zie hierover bijvoorbeeld een themanummer over Legerorganisatie en oorlogvoering in de Lage Landen tijdens de zestiende en zeventiende eeuw. *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 118^e jaargang, aflevering 4, (Den Haag 2003).

⁴⁸ A. Jongbloed, *Voor Koning(in) en Vaderland. Dienstplicht door de jaren heen* (Zutphen 1996). S. Derix, *'t is plicht dat ied're jongen. Geschiedenis van de dienstplicht in Nederland* (Utrecht 1996).

⁴⁹ S. Duindam, *Militaire dienstplicht, een economische analyse van de personeelscomponent in de krijgsmacht* (Maastricht 1995). Voor een kleine polemiek tussen mij en Duindam over zijn benaderingswijze zie: *Historisch Tijdschrift KU Nijmegen, Ex Tempore* 1995 (jaargang 14, aflevering 1, nummer 40) 51-58.

Frankrijk en dat niet alleen door onderzoek van Franse historici maar ook dankzij Angelsaksische geschiedkundigen als David M. Hopkin en Alan Forrest.⁵⁰ Een van de Franse studies, *Le remplacement militaire en France* van Bernard Schnapper, was bijzonder waardevol omdat deze expliciet handelt over Franse dienstvervangings in de negentiende eeuw. Schnapper gaat in op de militaire, politieke en economische aspecten van dienstvervangings en behandelt de doctrinaire conflicten die toen in brochures, pers en politiek rondom het thema werden uitgevochten. De houding van de bevolking ten opzichte van de dienstplicht in Pruisen en de andere Duitse staten is beschreven door de historica Ute Frevert.⁵¹ Voor een vergelijking met de Belgische situatie was *Het effectief van de Belgische krijgsmacht* van Luc de Vos nuttig. Het onderzoek van De Vos was vooral gericht op de wetten en besluiten met betrekking tot de Belgische militie en de daarbij horende discussies in de pers en het parlement. Op deze wijze schiep hij een beeld van de militiewetgeving bij onze zuiderburen met haar toepassingen in de negentiende eeuw als vrijstellingen, lotingen, dienstvervangings. Het *New Military History* onderzoek in de omliggende landen en de laatste decennia ook in Nederland, vormde een belangrijk uitgangspunt en referentiekader voor deze studie.

1.6 Verantwoording

De opzet van dit onderzoek is om de beleving van de dienstplicht door de bevolking te begrijpen vanuit een *bottom-up* benadering. Deze opzet sluit nauw aan op wat de Britse historicus Eric Hobsbawm signaleert in zijn boek *Nations and Nationalism since 1780*. Een analyse van onderaf, die niet de natie zoals die gezien werd door de politiek-culture elite maar de bevolking die het object was van het denken en handelen van deze elite tot onderwerp heeft, wordt volgens hem ten onrechte verwaarloosd.⁵² Waar Hobsbawm het in zijn boek heeft over de natie in het algemeen, werkt de militair historicus Peter Paret dit verder uit naar de dienstplicht wanneer hij in zijn boek *Understanding War* schrijft: 'In piecing together the history of the armed nation-state, historians have paid far greater attention to the thoughts and actions of politicians, soldiers and writers than the feelings of the mass of the people, without whom nationalism would be nothing more than theory'.⁵³

Deze studie is in de lijn van de volgens Hobsbawm en Paret ten onrechte veronachtzaamde *bottom-up* benadering. Een reden die Hobsbawm en Paret geven voor het gebrek aan studies van onderaf is dat het bronnenmateriaal voor een dergelijke studie moeilijk is te vinden. Politici en intellectuelen hebben immers geschriften nagelaten en hun getuigenissen zijn in bijvoorbeeld kranten en handelingen van vergaderingen terug te vinden. Maar de gewone man afkomstig uit de grote massa van bezitlozen heeft nauwelijks egodocumenten als dagboeken, autobiografieën of brieven nagelaten. Voor deze studie kon dit probleem ondervangen worden omdat een systematisch onderzoek van in de archieven van het ministerie van Binnenlandse Zaken en enkele provinciale besturen bewaard gebleven correspondentie tussen burgers, ambtenaren en politici verrassende resultaten opleverde. In de talrijke verzoekschriften, maar ook in verslagen die waren geschreven door lagere ambtenaren die door het lokale karakter van de militiewetgeving in direct contact stonden met de bevolking, is veel terug te vinden over de houding van de bevolking ten opzichte van verplichting om in het leger te dienen.⁵⁴ De periode van 1813 tot 1870 zal vooral worden beschreven aan de hand van het archief van het bureau Militiezaken van het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Tot 1864 is dit archief nog ongeschoond waardoor veel bruikbaar materiaal als verzoekschriften, correspondentie met commissarissen van de Koning, militiecommissarissen, et cetera, bewaard is gebleven. De periode 1865-1910 is geschoond en op onderwerp gearchiveerd. Een belangrijk nadeel hiervan is dat veel van de voor het onderzoek zo belangrijke stukken als verzoekschriften en brieven van particulieren zijn vernietigd. Vooral officiële overheidsdocumenten als departementale nota's

---

⁵⁰ A. Forrest, *Conscripts and Deserters*. David M. Hopkin, *Soldier and peasant in French popular culture 1766-1870* (Woodbridge 2003).

⁵¹ Frevert, *Die kasernierte Nation*.

⁵² E. Hobsbawm, *Nations and nationalism since 1870. Programme Myth, Reality* (Cambridge 1990) 10.

⁵³ Paret, *Understanding War*, 51.

⁵⁴ Zie hoofdstuk 3.1 over het lokale karakter van de militiewetgeving.

over wetsontwerpen werden door de archivaris blijkbaar belangrijker geacht.⁵⁵

Ter vervanging van het ontbrekende archiefmateriaal op nationaal niveau is voor de periode 1870 tot 1898 gebruik gemaakt van een aantal archieven van provinciale besturen. Het bleek namelijk dat hierin de voor het onderzoek zo belangrijke archiefstukken nog wel bewaard zijn gebleven, hoewel ook in de provincies in sommige gevallen bruikbaar materiaal bleek vernietigd.⁵⁶ Er is een bewuste geografische en inhoudelijke keuze tussen de provincies gemaakt om het landelijk beeld zoals dat uit het archief van Binnenlandse Zaken naar voren komt voor de periode vanaf 1870 niet verloren te laten gaan. Als westelijke provincie is Zuid-Holland genomen: een burgerlijke, geurbaniseerde provincie met daarnaast een platteland dat een tamelijk welvarende boerenbevolking kende. De zuidelijke provincie is Limburg: de minst Nederlandse provincie. Na de Belgische afscheiding was Limburg pas in 1839 officieel tot Nederland gaan behoren. Daarnaast bestond er een sterke oriëntatie op het Duitse en Belgische achterland en was de bevolking zeer heterogeen van herkomst. Overijssel is de derde provincie waar archiefonderzoek is verricht. Deze oostelijke provincie met zijn oude handelssteden als Deventer, Kampen en Zwolle was voornamelijk agrarisch georiënteerd. Op de zandgronden werkten de boeren veelal in kleine overwegend gemengde bedrijven en zij hadden het over het algemeen niet al te breed. In de ook voornamelijk agrarische noordelijke provincie Friesland, werd de landbouw op een meer commerciële manier bedreven. Tenslotte is het archief van de centrumprovincie Utrecht bezocht, een provincie die veel van de kenmerken van de andere provincies samenbrengt.

Een derde categorie bronnen vormden dagbladen, tijdschriften en brochures. De selectie van dagbladen heeft plaatsgevonden op basis van twee criteria. Ten eerste is een aantal landelijke dagbladen van verschillende politieke signatuur geraadpleegd voor jaren dat het leger in het middelpunt van de publieke belangstelling stond vanwege nieuwe militiewetgeving. Het gaat dan om de dagbladen *De Standaard*, *Het Algemeen Handelsblad*, *De Tijd* en *De Maasbode* die in 1861, 1873 en 1898 en de periode 1888-1891 berichtten over de parlementaire behandeling van de in die jaren wel of niet aangenomen militiewetten. Ten tweede zijn bewust lokale kranten doorgenomen uit provincies waarvan de provinciale archieven in het kader van dit onderzoek niet zijn bezocht. De *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, de *Nieuwe Tilburgsche Courant* en de *Goessche Courant* zijn systematisch geraadpleegd op de berichtgeving in de maand februari na het jaar 1850. De keuze voor de periode na 1850 is gemaakt omdat in de eerste helft van de negentiende eeuw in deze bladen nauwelijks over lokale gebeurtenissen werd geschreven. De artikelen, of eerder berichtjes, waren zeer summier en voor het merendeel uit andere landelijke bladen overgenomen. Na 1850 veranderde dit en kwam er meer belangstelling voor de eigen omgeving. De reden dat de aandacht specifiek naar de maand februari is uitgegaan, is dat in die maand de loting plaatsvond en het bleek dat de belangstelling voor de militia daardoor groot was. Naar aanleiding van verwijzingen in literatuur of primaire bronnen zijn naast de drie genoemde bladen incidenteel ook andere lokale of landelijke dagbladen of tijdschriften geraadpleegd. In de laatste jaren van het onderzoek ontstond de mogelijkheid om door middel van zoekmachines op internet een aantal gedigitaliseerde kranten via trefwoorden te raadplegen. Ook van deze mogelijkheid is een enkele keer gebruik gemaakt. De brochures vormden een laatste belangrijke onderzoeksbron voor deze studie. Naast artikelen in tijdschriften en kranten waren brochures door hun vluchtig en ‘snel’ karakter namelijk een populair communicatiemiddel in de negentiende eeuw.

Voor wat betreft de periodisering van het onderzoek is gekozen voor de tijd dat het remplaçantenstelsel bestond. Dit is goed mogelijk omdat in de wetgeving op het terrein van de legervorming gedurende de negentiende eeuw geen principiële wijzigingen optraden. Een lange termijn studie was onontbeerlijk om meer te weten te komen over mogelijke veranderingen in de beleving van de dienstplicht tijdens de negentiende eeuw. Een beperking van deze studie is wel dat zij alleen zal handelen over de dienstplicht in het kader-militieleger: een leger met dienstplichtigen die worden geoefend door een kern van

---

⁵⁵ De omschrijving van het archief van de afdeling Militie en Schutterijen 1865-1911 (2.04.44) op internet spreekt helaas voor zich: ‘Het sterk geschoonde archief is op onderwerp geordend. Het bevat voornamelijk stukken over de voorbereiding van wettelijke regelingen en nadere voorschriften. Stukken over individuele personen zijn vernietigd’. <http://www.gahetna.nl/collectie/archief/ead/index/zoekterm/militie/eaid/2.04.01/wollig/uit/volledige-tekst/aan/gebruikersinbreng/aan>).

⁵⁶ In het archief van het provinciaal bestuur Friesland (Treasor Friesland, Fries Historisch en letterkundig Centrum, Provinciaal Bestuur van Friesland 1813-1922, nr. 11) waren bijvoorbeeld in de stukken van het bureau Militie en Schutterijen, ondanks een veelbelovende agenda, vrijwel alleen nog benoemingen van schutterijofficieren te vinden.

beroepsmilitairen.⁵⁷ De beroepssoldaten van dit leger zullen nauwelijks aan bod komen. Bovendien waren er nog de schutterijen: de gemeentelijke gewapende macht die was bedoeld om de binnenlandse orde te handhaven en in tijden van oorlog het leger te versterken. Ook voor deze lokale wapenmacht werden mannen door middel van loting gerekruteerd en ook zij konden zich laten vervangen. De ingeloten mannen dienden van hun vijftiengste tot hun dertigste jaar. Het maakte niet uit of zij daarvoor dienstplichtig soldaat in de nationale militie waren geweest. De schutterij in een grotere plaats oefende een aantal zondagen in het jaar; de schutterij in plaatsen die binnen hun bebouwde kom minder dan 2500 inwoners kenden, bestonden alleen op papier en oefenden niet in vreedstijd. De druk op de bevolking was bij de schutterijen aanzienlijk minder dan bij de nationale militie en bovendien waren ze als oud-vaderlandse instelling uit de middeleeuwen niet onbekend, hoewel hun functie en vorm in de negentiende eeuw anders was.

Het imago van de schutterij liet in de negentiende eeuw nogal wat te wensen over. Een schutter, gezien door de ogen van militair tekenaar W. Staring. *Collectie Legermuseum*.

Ondanks deze verzachtende omstandigheden, leefde binnen het militair en politiek establishment ook voor deze wapenmacht het dilemma tussen een serieuze oefening, waardoor de schutters een nuttige aanvulling voor het kaderleger konden vormen, en het streven burgers niet te veel in hun dagelijks leven te bezwaren.⁵⁸ Het zou een interessante vraag zijn hoe de bevolking de schutterijplicht met zijn lokale reikwijdte beleefde, of zij zich er op de een of andere manier tegen verzette, en als dat zo was, welke inhoud dat verzet dan had. Het is wellicht een uitdaging voor nieuw historisch onderzoek, maar hier is de vraagstelling bewust beperkt tot de nationale militie: ten eerste om de eenvoudige reden dat de reikwijdte van het onderzoek anders te breed zou worden, ten tweede omdat de betekenis van de schutterijen voor de relatie tussen staat en burger anders was dan die van de nationale militie. De schutterijen zullen alleen zijdelings worden behandeld omdat zij niet centraal waren georganiseerd, zij voor de bevolking geen

⁵⁷ Zie ook paragraaf 2.4.

⁵⁸ Schoenmaker, *Burgerzin*, 100.

onbekende wapenmacht waren en het dagelijks leven er door de beperkte oefening dicht bij huis minder door werd beïnvloed. Alleen daar waar de schutterijen een aanvulling waren voor de milite en een centrale werkelijk militaire taak kregen opgedragen (bijvoorbeeld tijdens de Belgische opstand) zal aandacht worden besteed aan deze instelling van oud-vaderlandse herkomst. Tevens zal de marine buiten beschouwing blijven. Binnen dit krijgsmachtonderdeel werd na de militiewet van 1861 wel een beperkt aantal dienstplichtigen aangenomen. De werving was echter gering van omvang. Jaarlijks moesten zeshonderd man bij de marine dienen.